

05
1791

ВЕСЦІ

НАЦЫЯНАЛЬнай АКАДЭМІІ НАВУК БЕЛАРУСІ

СЕРЫЯ ГУМАНІТАРНЫХ НАВУК 2016 № 2

ИЗВЕСТИЯ

НАЦИОНАЛЬНОЙ АКАДЕМИИ НАУК БЕЛАРУСИ

СЕРИЯ ГУМАНИТАРНЫХ НАУК 2016 № 2

ЗАСНАВАЛЬНИК – НАЦЫЯНАЛЬНАЯ АКАДЭМІЯ НАВУК БЕЛАРУСІ

Часопіс выдаецца са студзеня 1956 г.

Выходзіць чатыры разы ў год

ЗМЕСТ

ФІЛАСОФІЯ І САЦЫЯЛОГІЯ

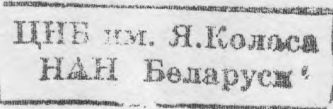
Климентьева И. А. Философский анализ значения некоторых смыслов виртуальной реальности.....	5
Санько С. І. Адзін рэдкі матыў беларускай касмагоніі і касмаганічныя канцэпцыі школы Джаймінія «Самаведы» і позніх орфікаў.....	10
Денисова Н. Ф. Образовательный путь одаренной молодежи как критерий эффективности воспроизводства научных и научно-педагогических работников высшей квалификации	19
Малмыгин А. С. Генезис и структура социального события как фактора трансформации современного общества.....	24

ГІСТОРЫЯ

Груцо И. А. Знаменный комплекс французской армии в военной кампании 1812 г.: классификация, типология, статус, иерархия	29
Мацук А. У. Пазіцыя шляхты Брэсцкага ваяводства ў пытанні каралеўскіх выбараў у Рэчы Паспалітай у 1733 г.....	35
Трубчык П. А. Рэлігійная палітыка ў паўночна-заходніх губернях Расійскай імперыі ў пачатку XX ст. (па матэрыялах Дзяржаўнай думы).....	44

МОВАЗНАЎСТВА

Памазенка Т. Л. Макраструктурныя асаблівасці беларускіх перакладных тэрміналагічных слоўнікаў (20–80-я гг. XX ст.).....	49
Ванкевич О. Г. Взаимодействие русского и белорусского лексико-семантических полей «Погода» и «Надворье» с другими полями	58

УДК 94(476):27

П. А. ТРУБЧЫК

**РЭЛІГІЙНАЯ ПАЛІТЫКА Ё ПАЎНОЧНА-ЗАХОДНІХ ГУБЕРНЯХ РАСІЙСКОЙ
ІМПЕРЫІ Ё ПАЧАТКУ ХХ СТ. (ПА МАТЭРЫЯЛАХ ДЗЯРЖАЎНАЙ ДУМЫ)**

*Беларускі дзяржаўны педагагічны ўніверсітэт імя Максіма Танка, Мінск, Беларусь,
e-mail: trubchik.p@mail.ru*

Рассматривается деятельность Государственной думы Российской империи в сфере религиозной политики в северо-западных губерниях в начале ХХ в. Характеризуются особенности конфессиональных отношений на белорусских землях. Анализируются позиции депутатов от западных губерний и их влияние на разработку религиозных законопроектов. Отмечено, что положение в сфере религиозных отношений на белорусских землях во многом зависело от мировосприятия и взглядов конкретных представителей российской администрации и особенно местных чиновников, которые лучше знали религиозную специфику населения белорусских губерний и указывали на негативные последствия существования ограничительных законов в сфере конфессиональных отношений.

Ключевые слова: конфессия, религия, население, поликонфессиональный, северо-западные губернии Российской империи, Государственная дума, равноправие, самодержавие.

P. A. TRUBCHIK

**RELIGIOUS POLICY IN THE NORTHWESTERN PROVINCES OF THE RUSSIAN EMPIRE
IN THE EARLY 20th CENTURY (THE STATE DUMA)**

Belarusian State Pedagogical University named after Maxim Tank, e-mail: trubchik.p@mail.ru

Confessional policy of the State Duma of the Russian Empire concerning to the Northwestern provinces in the early 20th century has been revealed in the article. Peculiarities of the religion policy have been described, too.

The author analyzes positions of the western provinces' deputies, their influence on drafting religions laws and implementation of confessional policy. The conclusion about dependency of this policy on outlook and views of particular Russian officials has been made.

In minds of Russian authorities and local officials, in particular the idea about the negative consequences of the restrictive attitude in the sphere of confessional relations was gradually arising. Nevertheless, Russian autocracy despite the initiatives of the State Duma deputies did not show readiness to radical changes of the religious legislature.

Keywords: confession, religion, population, poly-confessional, Northwestern provinces of Russian Empire, State Duma, equality, autocracy.

Спецыфіка міжканфесійных адносін у паўночна-заходніх губернях Расійскай імперыі ё дарэвалюцыйны перыяд адчувалася практычна ва ўсіх сферах грамадскага жыцця: палітыцы, ідэалогіі, культуры. Акрамя таго, рэлігійная палітыка дзяржавы ё пачатку ХХ ст. зрабіла ўплыў на этнічныя працэсы ё краі, на афармленне беларускай нацыі. Найбольш поўна рэалізацыю гэтай палітыкі можна ўявіць, аналізуючы дзейнасць Дзяржаўнай думы Расійскай імперыі, дзе знаходзілі адлюстраванне шматлікія пытанні рэлігійных адносін на беларускіх землях.

Пытанні рэлігійнай палітыкі ё дзейнасці Дзяржаўнай думы Расійскай імперыі не з'яўляліся аб'ектам спецыяльнага даследавання ё айчыннай гістарыяграфіі. Між тым асобныя аспекты заяўленай тэмы знаходзілі адлюстраванне ё працах М. М. Забаўскага [1], В. В. Табунова [2] і некаторых іншых даследчыкаў [3].

Як вядома, на мяжы ХІХ – ХХ стст. насельніцтва беларускіх зямель з'яўлялася поліканфесійным. Дамінуючым веравызнаннем у дадзены перыяд было праваслаўе. Па даных перапісу 1897 г., на тэрыторыі Беларусі пражывала 5120667 праваслаўных, што складала каля 60% ад

агульнай колькасці насельніцтва [4, с. 252–253]. Праваслаўныя беларусы пераважалі ў Магілёўскай і Мінскай губернях, а таксама ў большасці паветах Віцебскай і Гродзенскай губерняў. Католікаў налічвалася 1947795, што складала 23% ад агульнай колькасці насельніцтва. Большасць насельніцтва каталіцкага веравызнання была сканцэнтравана ў паўночна-заходніх і заходніх паветах Віленскай, Гродзенскай і Мінскай губерняў [5, с. 252]. Трэцюю па колькасці канфесійную групу насельніцтва ў паўночна-заходніх губернях складалі іўдзеі (1210428 чалавек, альбо 14,2%). Найбольшая канцэнтрацыя іх прыпадала на гарады і мястэчкі Гродзенскай і Мінскай губерняў [6, с. 1–8]. Акрамя таго, на беларускіх землях пражывалі стараверы, пратэстанты, мусульмане, прадстаўнікі некаторых іншых канфесій.

Прыхільнікі асноўных канфесій заходніх губерняў былі прадстаўлены ў першым расійскім парламенце. Аднак, паколькі I Дзяржаўная дума была кароткачасовай, і, магчыма, па гэтай прычыне адсутнічаюць апублікаваныя поўныя справаздачы аб яе дзейнасці, то складана вызначыць ступень яе ўкладу ў распрацоўку дадзенай праблемы.

Між тым вядома, што падчас дзейнасці I Дзяржаўнай думы 50 дэпутатаў, пераважна кадэты, 12 мая 1906 г. унеслі праект пад назвай «Асноўныя палажэнні законапраекта аб свабодзе сумлення». Першы пункт абвяшчаў і гарантаваў свабоду сумлення кожнаму грамадзяніну імперыі, не дапускаліся любыя абмежаванні і прыцясненні па рэлігійнаму прызнаку, а ўжо існаваўшыя законы такога кшталту адмяняліся; другі пункт аб'яўляў аб роўнасці ўсіх веравызнанняў; трэці пункт быў накіраваны супраць прымушэння (у тым ліку і з боку дзяржаўнай улады) да якога-небудзь веравызнання; пяты – даваў магчымасць любому грамадзяніну, які дасягнуў 17-гадовага ўзросту, свабоду пераходу ў іншае веравызнанне, рэлігійная прыналежнасць непаўналетніх павінна вызначацца па жаданню бацькоў; шосты пункт тычыўся распрацоўкі закона, які вызначае вядзенне актаў грамадзянскага становішча; сёмы пункт адзначаў, што ўсе законы, якія тычацца выкладання веравучэння, не павінны супярэчыць асновам роўнасці веравызнанняў [7, с. 548].

Нягледзячы на тое, што сфармуляваныя ў праекце палажэнні ў цэлым адпавядалі даволі радыкальным настроям дэпутатаў, якія дамінавалі ў той перыяд часу, законапраект не быў вынесены на абмеркаванне. Магчыма гэта тлумачыцца роспускам I Дзяржаўнай думы.

З пачаткам дзейнасці II Думы была створана камісія «для разгляду законапраектаў, накіраваных на ажыццяўленне свабоды сумлення» ў колькасці 33 чалавек [8, с. 111]. Яе старшынёй быў абраны адвакат Н. В. Цесленка, які з'яўляўся адначасова намеснікам старшыні фракцыі кадэтаў. У сваю чаргу ў складзе камісіі было створана некалькі падкамісій, у тым ліку адна для сістэматызацыі заканадаўчых матэрыялаў, якія тычыліся абмежаванняў у правах прадстаўнікоў асобных веравызнанняў.

Усяго было праведзена 13 пасяджэнняў камісіі, дзе на разгляд было вынесена больш дзесяці законапраектаў. Сярод іх: «Аб змяненні законапалажэнняў, якія тычыліся пераходу з аднаго веравызнання ў іншае», «Аб адносінах дзяржавы да асобных веравызнанняў», «Аб дазvole іншародных і іншавярных богаслужэнняў, а таксама будаўніцтва, аднаўлення і рамонту іншародных і іншавярных малітоўных будынкаў», «Аб іншародных і іншавярных рэлігійных таварыствах», «Аб рымска-каталіцкіх касцёлах» і інш.

Працаваць камісія пачала ў даволі складаных умовах. Урад перашкаджаў самастойнай законатворчай дзейнасці дэпутатаў (напрыклад, шляхам адмовы доступу да неабходных дакументаў, «байкоту» асобных праектаў і інш.). Між тым найперш быў распрацаваны план працы камісіі, зыходзячы з дзвюх асноўных задач: па-першае, вырашыць пытанне аб адмене абмежаванняў у сферы канфесійных адносін, і па-другое, перагледзець існуючае заканадаўства і правесці кадэфікацыйную працу. Першачаргова камісія аднагалосна пастанавіла прыняць асноўныя палажэнні аб свабодзе сумлення, якія былі ўнесены яшчэ на разгляд Думы I-га склікання. Аднак прапанова аб унясенні гэтага праекта на зацвярджэнне агульнага сходу Думы была адхілена і было вырашана засяродзіць сваю ўвагу на разглядзе законапраектаў прапанаваных Міністэрствам унутраных спраў. У выніку, на працягу 13 пасяджэнняў камісія ў асноўным разглядала асобныя палажэнні законапраекта «Аб іншародных і іншавярных рэлігійных таварыствах», аднак і гэта праца не была завершана.

Такім чынам, на агульным сходзе Думы 2-га склікання рэлігійныя законапраекты не абмяркоўваліся, таму складана дакладна вызначыць пазіцыі па гэтаму пытанню дэпутатаў ад заходніх губерняў. Між тым відавочна, што ў цэлым народнае прадстаўніцтва II Думы імкнулася працягваць агульную лінію ў сферы рэлігійных адносін, якая была вызначана папярэдняй Думай: зыходзячы з палажэнняў красавіцкага Указа «Аб умацаванні пачаткаў верацярпімасці» (Указ ад 17 красавіка 1905 г., згодна з якім пераход з праваслаўя ў іншыя хрысціянскія канфесіі больш не разглядаўся як злачынства) і Маніфеста ад 17 кастрычніка 1905 г.

Дзяржаўная дума 3-га склікання (1907–1912 гг.) некалькі парушыла папярэдняю традыцыю і замест адной утварыла тры асобныя камісіі: «Па справах праваслаўнай царквы», «Па пытаннях старавераў», «Па справах веравызнання».

У кантэксце вызначанай праблемы найбольшую цікавасць уяўляе дзейнасць камісіі па справах веравызнання, якая павінна была распрацаваць законапраекты да «іншародных і іншаверных веравызнанняў».

Як і падчас дзейнасці Думы 2-га склікання Міністэрства ўнутраных спраў накіравала ў III Думу шэраг законапраектаў па пытаннях рэлігіі. У іх ліку былі наступныя: аб змяненні законапалажэнняў, якія датычыліся пераходу з аднаго веравызнання ў другое; аб адмене ў дзеючым заканадаўстве абмежаванняў, як палітычных, так і грамадзянскіх, што залежалі ад прыналежнасці да «іншародных» і «іншаверных» веравызнанняў; аб рымска-каталіцкіх касцёлах; аб адносінах дзяржавы да асобных веравызнанняў. Па закону, міністэрства, якое распрацавала законапраект, прадстаўляла яго спачатку на разгляд камісіі, а затым са згоды камісіі законапраект выносіўся на абмеркаванне і зацвярджэнне Дзяржаўнай думы.

Першапачаткова старшынёй адзначанай вышэй камісіі падчас 1-й сесіі быў абраны люблінскі епіскап Яўлогій, затым яго змяніў юрыст, член фракцыі акцыябрыстаў П. В. Каменскі, які ўзначальваў камісію да канца работы III Думы. Па свайму складу гэтая камісія практычна цалкам адлюстроўвала расклад дэпутацкага корпуса Думы ў цэлым: па рэлігійнай прыналежнасці дамінавалі праваслаўныя дэпутаты (21 чалавек з 35), а па партыйных поглядах – акцыябрысты (21 чалавек), нацыяналісты (9) і правыя (5). Дастаткова высокай была доля асоб, якія мелі духоўныя званні, – 15 чалавек, у тым ліку праваслаўных святароў – 13, мусульманскіх і каталіцкіх – па аднаму дэпутату.

Магчыма, такі склад камісіі вызначаў ход абмеркавання прапанаваных законапраектаў і характар рашэнняў, што прымаліся. Нават дэпутаты-святары па заяве епіскапа Яўлогія былі «абавязаны ў сваёй парламенцкай дзейнасці лічыцца з сінодскімі пастановамі», у той час як Сінод, зразумела, выказваючыся наконт міністэрскіх законапраектаў, знаходзіў іх «тымі, што не адпавядаюць інтарэсам пануючай царквы» [9, с. 1753–1756]. Ідэолаг правых Л. А. Ціхаміраў са старонак «Московских ведомостей» увогуле прапаноўваў адазваць усе міністэрскія законапраекты з Думы і адкласці іх да Царкоўнага сабора, «а ў чаканні ўсе – праваслаўныя і іншаверцы – змогуць як-небудзь пацярпець пры часовых правілах» [10, с. 172].

Адным з найбольш важных для прадстаўнікоў усіх канфесій быў законапраект «Аб змяненні законапалажэнняў, якія тычыліся пераходу з аднаго веравызнання ў другое». Менавіта ён найбольш падрабязна і з удзелам П. А. Сталыпіна абмяркоўваўся ў III Думе ў маі – чэрвені і ў канцы кастрычніка 1909 г.

Даклад па законапраекце быў прадстаўлены агульнаму сходу Думы старшынёй камісіі П. В. Каменскім 22 мая 1909 г. Члены камісіі 18 галасамі супраць 10 прадставілі права пераходу «кожнай асобе, якая дасягнула 21-гадовага ўзросту, ва ўсялякае веравызнанне і веравучэнне, прыналежнасць да якога не праследуецца ў крымінальным парадку». Нязгодная з такім палажэннем меншасць камісіі настойвала на тым, што «не патрэбна ўсе рэлігіі прызнаваць роўнымі і неабходна аддаць перавагу хрысціянскай рэлігіі, якая з'яўляецца надмуркам дзяржавы» [9, с. 1949].

З рэзкай крытыкай на конт магчымага раўнапраўя веравызнанняў выступіў тагачасны прэм'ер-міністр П. А. Сталыпін. Ён нагадаў вельмі важнае палажэнне Маніфеста ад 3 чэрвеня 1907 г. аб тым, што ў Думе «іншыя народнасці павінны мець прадстаўнікоў сваіх патрэб, але не ў колькасці, што зробіць іх вырашальнікамі спраў выключна рускіх». На яго думку, закон не будзе прыняты

народам і «нанясе вялікую шкоду народнай душы і жыццёвым асновам рускай дзяржавы» [9, с. 1758, 1764].

Пры абмеркаванні законапраекта такія ж думкі выказвалі епіскапы Люблінскі Яўлогіі і Гомельскі Мітрафан. Апошні падкрэсліваў, што законапраект павінен стаяць на абароне «правоў аднаго праваслаўя як рэлігіі, якая з'яўляецца пануючай у Расіі» [9, с. 1766, 1786].

Супрацьлеглую пазіцыю па гэтым пытанні займалі прадстаўнікі іншых думскіх фракцый. Кадэт В. А. Маклакоў ахарактарызаваў адносіны ўрада да гэтага праекта як «поўную рашучасць прызнаць прыныцып на словах і такую ж поўную рашучасць адмовіцца ад яго на справе» [9, с. 1785, 1786].

Член «Польскага кола» А. І. Парчэўскі звярнуў увагу на праследаванні ўніятаў і каталікоў, падтрымаў развіццё прыныцыпаў свабоды сумлення і пажадаў, каб у Расіі «дзяржава зусім не клапацілася справамі веры, і пытанні аб прыналежнасці да таго ці іншага веравызнання надавала б кожнаму асобнаму грамадзяніну» [9, с. 1881].

Неабходна адзначыць, што праблема рэлігійных абмежаванняў знаходзіла разуменне не толькі ў большасці дэпутатаў Дзяржаўнай думы, але і шырока абмяркоўвалася ў асяроддзі мясцовай адміністрацыі Паўночна-Заходняга краю. Так, мінскі губернатар А. Гірс прапаноўваў замест палякаў прымаць у рымска-каталіцкія духоўныя семінарыі і прызначаць на пасады епіскапаў беларусаў і літоўцаў. Падобныя меркаванні выказваў і П. Курлоў, які ў свой час таксама займаў пасаду мінскага губернатара: «Сярод каталікаў была маса беларусаў, якія не мелі нічога агульнага з палякамі» [11, с. 309]. Зразумела, што такая пазіцыя прадстаўнікоў мясцовай адміністрацыі тлумачылася жаданнем стварыць супрацьвагу польскаму ўплыву на беларускіх землях, аднак у той час сам факт усведамлення адрознення беларусаў-каталікаў ад этнічных палякаў ужо сведчыў аб непрадуктыўнасці ўрадавай рэлігійна-канфесійнай палітыкі ў заходніх губернях, у адпаведнасці з якой беларусы па рэлігійнаму прызнаку падзяляліся на «палякаў» і «рускіх».

Закон аб пераходзе з аднаго веравызнання ў другое быў прыняты Думай па дакладу рэдакцыйнай камісіі 30 кастрычніка 1909 г. Аднак найбольш значнай перашкодай на шляху пераўтварэння праекта ў закон стаў Дзяржаўны савет, які больш за два гады трымаў яго сярод сваіх папер і прыступіў да яго абмеркавання толькі ў лістападзе 1911 г. У выніку Дзяржаўны савет адхіліў усе змяненні, унесеныя Думай, і запатрабаваў захаваць міністэрскі варыянт законапраекта.

Праекты аб адмене абмежаванняў для прадстаўнікоў «іншародных» і «іншавярных» веравызнанняў, аб каталіцкіх касцёлах, аб дазволе богаслужэнняў для «іншавярцаў» і іншыя разгледжаны не былі.

Як і падчас дзейнасці III Думы, у IV Дзяржаўнай думе была створана камісія па справах веравызнання, якую ўзначаліў нацыяналіст, былы чыноўнік З. Благанраваў. З пачаткам работы камісіі адразу ж пяць законапраектаў Міністэрства ўнутраных спраў вярнула назад. Сярод іх праекты законаў аб іншародных і іншавярных аб'яднаннях; аб адмене ў дзеючым заканадаўстве палітычных і грамадзянскіх абмежаванняў, якія залежаць ад прыналежнасці да іншародных і іншавярных веравызнанняў; аб дазволе іншародных і іншавярных богаслужэнняў; аб рымска-каталіцкіх касцёлах; аб увядзенні падатку на карысць евангелісцка-лютэранскай царквы. Неразгледжанымі ў камісіі засталіся законапраекты аб змяненні законапалажэнняў, што датычыліся пераходу з аднаго веравызнання ў другое; праект правілаў аб стараверах і заканадаўчая прапанава аб свабодзе сумлення, якая была ўнесена 32 дэпутатамі. У выніку камісіяй былі разгледжаны толькі два законапраекты – аб упарадкаванні грамадзянска-прававога становішча старавераў і аб узаконенні шлюбаў, якія заключаны па звычаях іншародных і іншавярных веравызнанняў праваслаўнымі асобамі [12, с. 225, 344–346].

Пры абмеркаванні гэтых законапраектаў сацыял-дэмакрат М. І. Скобелеў назваў іх «заканадаўчай вермішэллю», падкрэсліўшы, што яны змянілі сабою «сапраўднае ажыццяўленне свабоды сумлення». Ён нагадаў пра лёс рэлігійных законаў у III Думе, калі, у прыватнасці, адзін з асноўных законапраектаў – аб пераходзе з аднаго веравызнання ў другое – «ужо быў у Дзяржаўным савеце, быў вернуты ў камісію, а зараз ізноў, у другі раз, уносіцца ў камісію IV Дзяржаўнай думы» [12, с. 567]. Урад, такім чынам, ішоў па шляху ўнясення ў Думу другасных законапраектаў, якія не мелі прыныцыповага значэння.

У лютым 1916 г. была зроблена апошняя спроба актывізаваць працу ў галіне рэлігійнага заканадаўства: група дэпутатаў выступіла за адмену нацыянальна-рэлігійных абмежаванняў. Аднак усе без выключэння міністры выказаліся супраць распрацоўкі такога законапраекта, у лепшым выпадку прапаноўваючы адкласці вырашэнне гэтай праблемы да заканчэння Першай сусветнай вайны.

У цэлым, спецыфічныя асаблівасці рэлігійнай палітыкі самадзяржаў былі абумоўлены поліканфесійным складам насельніцтва пяці паўночна-заходніх губерняў. Аналіз дзейнасці Дзяржаўнай думы Расійскай імперыі паказвае, што рэалізацыя гэтай палітыкі ў многім залежала ад светаўспрымання і поглядаў канкрэтных прадстаўнікоў расійскай адміністрацыі. У святло расійскіх улад, асабліва мясцовых чыноўнікаў, якія лепш ведалі рэлігійную спецыфіку насельніцтва беларускіх губерняў, паступова наспявала думка пра негатыўныя наступствы існавання абмежавальных законаў у сферы канфесійных адносін. Аднак самадзяржаўе, нягледзячы на ініцыятывы дэпутатаў Думы 1–4-га скліканняў, не праявіла гатоўнасці да карэнных змен рэлігійнага заканадаўства.

Спіс выкарыстанай літаратуры

1. *Забаўскі, М. М.* Расійская Дзяржаўная дума ў лёсах Беларусі (1906–1917 гг.) / М. М. Забаўскі. – Мінск : БДПУ, 2008. – 267 с.
2. *Табунов, В. В.* Политика российского правительства в отношении христианских конфессий в Беларуси (1895–1907): дис. ... канд. ист. наук: 07.00.02 / В. В. Табунов. – Могилев, 2007. – 146 с.
3. Гісторыя беларускай дзяржаўнасці ў канцы XVIII – пачатку XXI ст. : у 2 кн. – Кн. 1 / А. А. Каваленя [і інш.] ; рэдкал. : А. А. Каваленя [і інш.] ; Нац. акад. навук Беларусі, Ін-т гісторыі. – Мінск : Беларус. навука, 2011. – 584 с.
4. Общий свод по империи результатов данных первой всеобщей переписи населения, произведенной 28 января 1897 г. / под ред. Н. А. Тройницкого. – СПб.: Паровая Тип.-Лит. Н. Л. Ныркина, 1905. – Т. 1. – 268 с.
5. *Гринблат, М.* Белорусы. Очерки происхождения и этнической истории / М. Гринблат. – Минск : Наука и техника, 1968. – 288 с.
6. Атлас народонаселения Западно-Русского края по исповеданиям. – СПб., 1864.
7. Государственная дума. Второй созыв. Обзор деятельности. Приложения. – СПб., 1907.
8. Государственная дума. Второй созыв. Обзор деятельности. – СПб., 1907.
9. Государственная Дума. Стенографические отчеты. Созыв III. – СПб. : Гос. типография, 1907–1912. – Сессия II. – Т. 1–4.
10. Тихомиров, Л. К реформе обновленной России (Статьи 1909, 1910, 1911 гг.) / Л. Тихомиров. – М. : Тип. В. М. Саблина, 1912. – 343 с.
11. Бригадин, П. И. Минские губернаторы: история власти / П. И. Бригадин, А. М. Лукашевич. – Минск : Гос. ин-т управления и социальных технологий БГУ, 2009. – 351 с.
12. Государственная Дума. Стенографические отчеты. Созыв IV. – СПб. : Гос. типография, 1912–1917. – Сессия I–II. – Т. 1–5.

Паступіў у рэдакцыю 03.11.2015